

Weiss János

A FILOZÓFUSPER ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

TÖRTÉNETI-FILOZÓFIAI REKONSTRUKCIÓ¹

¹ Előadás a Német–Magyar Filozófiai Társaság konferenciáján Budapesten a Goethe Intézetben (2008. november 6.).

1980 tavaszán Budapesten a Fiatal Művészek Klubjában háromnapos konferenciát rendeztek, melynek témája a hetvenes évek kultúrája volt. A csupán 2002-ben megjelent előadások és cikkek nem csak élelméjűségük miatt meglepőek, hanem nagyfokú ideológiai semlegességük és formalizálásra való hajlamuk miatt is. Közelebről szemlélve még meglepőbbnek tűnik az ugyan metafizikailag megfogalmazott, ám mégis nagyon precíz diagnózis. Tamás Gáspár Miklós referátumát idézem: „...analízis, adatgyűjtés, elfogulatlan-ság, házunk tájának fölfedezése, tényisztelet, józan bizalmatlanság, kibámulás a HÉV ablakán [...] Remek, semmi kifogásom. Egyáltalán nem volna ínyemre, ha frázisokkal pótolnánk a tudást. Ráadásul a szürke tárgyiasságnak is van pátosza, amely a ráismerés, a fölfrissített emlékezet révén valódi élvezetet okoz. Egyáltalán nem csekélység annak a szellemes leírása, amit mindannyian tudunk. A gondolat pusztá terepe hirtelen változatos, sokrétű, furcsa, érdekes dolgokkal telt meg, megláttuk, hogy az utópisták és a reformerek kísérleti lőtere nem üres, tele van rohadó belvárosokkal, gazdasági válságokkal, téeszekkel [stb.]” (Tamás Gáspár 2002: 43). Magától értetődik, hogy egy ennyire általános perspektíva aligha teszi lehetővé a hetvenes évekbeli magyar kultúrtörténet konkrét eseményeinek mélyreható vizsgálatát. Egyetlen előadás sem említette meg az 1973-as filozófusper, valószínűleg azért nem, mert még nem volt látható az átfogó jelentősége. Először csupán a tényekre szorítkoznék: két évvel Lukács György halála után és fél évvel a gazdasági reformok „befagyasztása” (és részben visszacsinálása) után szociológusokat és filozófusokat (főleg volt Lukács-tanítványokat) ítélték el egy ideológiai szempontok alapján megszervezett perben. E személyek elvesztették állásaikat, és néhányan úgy érezték a következő egy-két évben, hogy nincs más választásuk, mint az emigrálás. A jelen perspektívájából visszatekintve egyértelműen megállapítható, hogy ez a per volt a Kádár-korszak (azaz a forradalom utáni magyar szocializmus) legnagyobb kultúrtörténeti töréspontja. A pernek elsősorban három súlyos következménye volt: (1) valójában *magát a filozófiát* ítélték el, melyre így – legalábbis néhány évre – az apologetikus propaganda szerepét erőltették rá. Csupán a nyolcvanas évek elejétől fogva bontakozott ki lassan egy küzdelem, mely ettől szerette volna megszabadítani a filozófiát. (2) A kritikai impulzusok átszivárogtak a társadalomtudományok területére, főleg a közgazdaságtanba; ez a reform-közgazdaságtan egyedülálló felvirágzását eredményezte Magyarországon. (3) Valószínűleg a filozófusper volt az ösztönzője annak a társadalmi-kulturális fejlődésnek, amelynek eredményeképpen létrejött egy második nyilvánosság. Előadásomban csupán az első két pontot fogom érinteni, a harmadik kérdésre egy későbbi munkámban fogok visszatérni.

A legújabb történeti kutatások bebizonyították, hogy a filozófuspernek meglehetősen hosszú és bonyolult előtörténete volt.¹ Aczél György alkalmanként már a hatvanas évek végén megfogalmazott néhány meglehetősen általános ellenvetést a társadalomtudományokkal szemben: „... a hazai társadalomtudományok jelentős eredményeket értek el a felszabadulás óta. Ezek csakúgy jöhettek létre, hogy a marxista szemlélet – a vizszoesések, elbizonytalanodások ellenére is – tudományos dolgozóink közígyénye lett a társadalomtudományokban. Az eredmények persze mind magasabbra állítják az igények mércéjét, tehát úgy látjuk [...], hogy *nagyon sok még a tennivaló*” (Aczél 1970: 202 – *kiemelés tőlem*: W. J.). Kádár 1972 szeptemberében elhangzott beszédében pedig a következőket jelentette ki: „... fő fegyverünk az ideológia területén a marxista igazság és annak hirdetése. Sohasem tagadtuk, hogy nem mondunk le az adminisztratív módszerről, a betiltásról sem, ha ez szükséges” (idézi Ludassy 1998: 58). Megszokták már valószínűleg az ilyen kirohanásokat, ezért senki sem sejtette, hogy mi is készülődik.

Ma már tudjuk, hogy a tulajdonképpeni per egy Huszár Tibor által 1972 nyarán írt szakvéleménnyel vette kezdetét (ám az nem ismeretes, kinek a megbízásából készült).² A szakvéleményben Huszár Heller Ágnes, Vajda Mihály, Márkus György, Bence György és Kis János műveivel foglalkozik. Mindenekelőtt a Márkus és tanítványai által írt, akkor még nem megjelent könyvre koncentrál, melynek címe: *Hogyan lehetséges kritikai gazdaságtan?* (Sokan olvasták a könyvet kézirat formájában, szinte mindenki tudott róla, azonban csak 1992-ben jelent meg, anélkül, hogy valaha is megkapta volna méltó helyét a magyar kultúrtörténetben, illetve anélkül, hogy esélye lett volna erre).³ Huszár kritikája két kifogás körül csoportosul: (1) számos írásnak és magának az említett könyvnek is a marxizmus antropológiai revíziója a témája; Marx alapvető gondolatait teszik kérdésessé, a szocializmus eszméjét problematizálják. (2) Az említett kutatók ugyan mind Lukács tanítványai voltak, de tőle is elfordultak, hiszen az „antropologizálás” ellentmond a lukácsi filozófia alapvető irányának.⁴ Gyanítható, hogy a megbízás eredetileg az első pontra vonatkozott, azonban a második valószínűleg sokkal fontosabb volt. Ebben a szakvéleményben bukkan fel ugyanis először az a gondolat, hogy egyszerre lehetne megoldani mindkét „feladatot”: a lukácsi filozófia kanonizálását, valamint tanítványainak elítélését és számkivetését. Az 1985-ös monumentális budapesti Lukács-konferenciát Huszár vezette. Nyitóbeszédében a következőket mondta: „Korunk szocializmusa olyan társadalmat jelent, amely Lukács halála óta [...] bizonyos tekintetben továbbfejlődött. Módosítanunk kell következőképp a

1 E helyen elsősorban Lehmann Miklós (1998) levéltári kutatásaira támaszkodom.

2 Augusztus 30-án küldte el a szakvéleményt.

3 L. ehhez recenziómat: Weiss (1995).

4 E helyen ismét Lehmann Miklós (1998) kutatásaira támaszkodtam.

szocializmusra jellemző viszonyokról alkotott nézeteinket is, arról, hogy milyen helyet foglal el a történelemben, és hogy milyen a természete. A társadalomtudományok nagy feladata, hogy [...] a történelmi fejlődés törvényszerűségeit szem előtt tartva precízebb, adekvátabb tudományos képet dolgozzon ki a mai szocializmusról” (Huszár 1989: 13-14). Az ítélethozatal további menetét azonban sok bizonytalanság övezi, nem tudjuk például, hogy a két szociológus, Hegedüs András és Márkus Mária hogyan kerültek be az éltéltek körébe. Annyit tudni, hogy előadást tartottak Varsóban *A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatíváiról*. (Az előadás szövegét kiosztották, és feltételezhetően a titkosszolgálatokon keresztül jutott el a magyar hatóságokig.)

Hegedüs azt állította egyik interjújában, hogy Friss István döntő szerepet játszott az ítélet kidolgozásában. Szerinte nemcsak hogy fontos szerepe volt a döntést hozó grémiumban, hanem állítása alapján ő fogalmazta meg a végső javaslatot is. Friss István az ötvenes-hatvanas évek magyar politikájának nagyon ellentmondásos figurája volt. Korábban a magyar kommunista párt központi bizottságának tagja volt, a háború alatt moszkvai emigrációban élt, majd 1954-ben új gazdasági programot dolgozott ki, amely Nagy Imre reformjai ellen irányult (Hegedüs 1989: 364-365). A hatvanas években azonban már az új gazdasági mechanizmus jelentős védelmezőjének számított. A hetvenes évek elején az MTA tagjaként az Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetét vezette. Friss tehát egyszerre volt politikus és közgazdász. Nagyon pontosan látta, hogy a reformok előfeltételezik a gazdasági rendszer bizonyos kritikáját. Ennek szellemében írta közvetlenül az új gazdasági mechanizmus bevezetése előtt, hogy „...gazdasági tevékenységünk hatékonysága az utóbbi években csökkent, a termelésbe fektetett eszközeink nagyobb mértékben nőttek, mint nemzeti jövedelmünk” (Friss 1967: 673). Véleménye szerint azonban nagyon kell ügyelni arra, hogy ez a kritika ne szélesedjen ki általános ideológiai kritikává. Ez magyarázza visszatérő érvét, mely alapján Magyarország (és általában a többi szocialista ország) még nem tudta kihasználni a tervgazdaság összes előnyét. Csakis így fordulhatott elő, hogy néhány kapitalista állam gyorsabb fejlődést tudott felmutatni, mint egyes szocialista országok (Friss 1968: 15). Jól illlett volna tehát az elképzelésébe az, hogy szembe kell szállni a szocializmus általános ideológiai kritikájával. A történeti kutatások azonban mind ez idáig nem tudták igazolni Friss eme szerepét. Mindenesetre kellett lennie az ítélethez vezető folyamatban egy köztes szakasznak is, amelyben kibővült az érintettek köre.

1973 áprilisa körül jelent meg a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben az ún. Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása. (Utóbbi nem szilárd léttel bír, hanem *ad hoc* jellegű intézmény volt; mind a mai napig nem tudjuk, kik is voltak benne a grémiumban, csak annyi ismert, hogy a kommunista kultúrpolitika néhány képviselője és az MTA egyes tagjai lehetnek a tagok.) Az *Állásfoglalás* fő tézise szerint: „...a társadalomtudományok terén az alapján véve pozitív fejlődés mellett visszás, tudományos közéletünkől idegen jelenségek,

megnyilvánulások is észlelhetők. A társadalomtudományok művelőinek egy szűk köre a legutóbbi időben olyan írásokat hozott nyilvánosságra, illetve kívánt publikálni, amelyekben a marxizmus alapfogalmait és megállapításait, valamint mai társadalmunk egyes jelenségeit önkényesen értelmezve, a marxista elemzés látszatát keltve, vagy éppen a marxizmus pluralizálásának jogosultságát hirdetve a marxista–leninista pártok, köztük az MSZMP elméletét és gyakorlatát veszik revízió alá, és a szocializmustól idegen nyugati újbaldali törekvésektől »eszméket« kölcsönző jobboldali revizionista ideológiai-politikai platformot körvonalaznak” (Kultúrpolitikai Munkaközösség 1973: 160). Az *Állásfoglalás* mindenekelőtt három tanulmányt kritizál: Hegedüs András és Márkus Mária Varsóban tartott előadását, Heller Ágnes egyik előadását, amely – feltehetően a cenzúra figyelemtelensége miatt – 1972 áprilisában megjelent magyar folyóiratban is, valamint Vajda Mihály egy tanulmányát, amely a *Telos* nevű amerikai baloldali lapban jelent meg. Az *Állásfoglalás* meglehetősen pontos tartalmi leírást ad ezekről a tanulmányokról: (1) Hegedüs és Márkus Mária azt állították, hogy a jelenbéli kelet-európai szocialista társadalmakban két fejlődési tendencia állapítható meg. Az első „államigazgatási modellnek” nevezik, amely esetében a tervezés irányítja a termelést, és ahol a szükségleteket a bürokratikus apparátus határozza meg. A második modell olyan fejlődési utat jelent, amelyre a nyugati országok már korábban ráléptek, és amely alapján egyes szocialista államok most piacgazdasági viszonyokat szeretnének bevezetni a termelés hatékonyságának növelése érdekében. Az *Állásfoglalás* szerzőit a második modell rémülettel töltötte el: lehetséges, hogy a gazdasági reformokat – melyek nagy részét éppen visszavonták – valóban lehet így is értelmezni?⁵ (2) Heller Ágnes dolgozatából azonban már egyértelműen kiviláglik az, amit implicit módon Hegedüs és Márkus előadása is tartalmazott, vagyis a szocializmus történelmi egyedülállóságának kétségbe vonása. „Heller Ágnes említett cikkében a szocialista forradalmak voltaképpen forradalom-mivoltának, a munkásosztály korunk forradalmaiban betöltött vezető szerepének tagadásához jut el” (i.m.: 162). (3) Vajda tanulmánya pedig már nem csak a marxizmus fenomenológiával történő kiegészítéséről szól, hanem arról is, hogy a modern világot egymással egyenértékű perspektívák alapján különböző módon lehet leírni. Nincs objektív igazság, magát a marxizmust is plurálisan kell felfogni (i.m.: 163).⁶ Ezek mellett azonban ott volt még az említett könyv is, amely akkor még nem jelent meg, és amelyről az *Állásfoglalás* szerzői csak nagyon homályos leírást adtak – szemmel láthatóan nem akarták ismertté tenni a könyv koncepcióját. Ma már tudjuk azonban, hogy a könyv a szocializmus legradikálisabb kritikáját tartalmazta. A három tanulmány tézise

5 Erre az értelmezésre Ludassy Mária (1998: 58) tanulmánya hívta fel a figyelmemet.

6 A *Telos*-ban megjelent írás mellett a szerzők egy korábbi tanulmányára is hivatkoznak (Vajda 1967).

szerint szét kell választani egymástól a szocializmus valóságát a marxizmustól (sőt Vajda állítása szerint a kettő között – a pluralitás miatt – sohasem volt összefüggés). Márkus és szerzőtársai azonban azt állítják, hogy nem lehetséges egy ilyen szétválasztás, épp ellenkezőleg: a marxizmus maga a felelős a létező szocializmus torzulásaiért és krízisjelenségeiért. Szintén felmerül az *Állásfoglalás*ban az elítéltek Lukácshoz fűződő viszonyának kérdése. Ismét azzal a tézissel találkozunk, mely szerint a volt tanítványok nemcsak a marxizmusnak, hanem Lukácsnak is hátat fordítottak. „Az említett írásokból kirajzolódó koncepció valamennyi lényeges kérdést tekintve ellentétes Lukács marxista életművének alapvető elméleti és politikai törekvéseivel. S ez nem véletlen. Ezen írások szerzőinek szakítása a marxizmussal szakítást jelent Lukáccsal is. Minderre azért szükséges külön is felhívni a figyelmet, mert Lukács György életművét egy sor kérdésben vitatható és vitandó, egészében azonban kiemelkedő marxista teljesítménynek tartjuk” (i.m.: 167). Egy ilyen tézist azonban csak akkor lehet felállítani, ha zárójelbe tesszük a kései Lukács összes, a szocializmussal szemben kritikus elméleti kezdeményezését: az *Ontológia* második kötetében található, az egyik kései életrajzi interjújában előforduló és az utolsó – a *Demokratizálódás ma és holnap* címet viselő – tanulmányában körvonalazott megközelítést.⁷

Az „Ítéletet” az MTA akkori titkára, Köpeczi Béla hirdette ki. (Köpeczi a nyolcvanas években már művelődésügyi miniszter volt, és a „szabad egyetemmel” szembeni titkosszolgálati akciók irányításában is részt vett 1983–84-ben.) Az elítéltek mellett az MTA összes intézeti vezetője jelen volt, tehát Friss István is. Köpeczi a következőképp szólt az elítéltekhez: „... higgyék el, igazán sajnálattal kell közölnöm...”. Amire Bence György közbekiáltása következett: „Elhisszük!” Mindenki nevetett. Köpeczi azonban nem hagyta zavartatni magát, és folytatta: „... közölnöm kell önökkel, hogy a munkakörükből önöket felfüggesztjük, de mindenkinek adunk megfelelő munkát” (Hegedüs 1989: 365). Egyelőre azonban egyáltalán nem volt világos senki számára, hogy ez mit is jelent. Az ülés „békésen” zajlott le, nem eredményezett tiltakozást. Az egyetlen tiltakozó akció az volt, hogy néhány filozófus kilépett a pártból. A filozófusok és a szociológusok, az MTA kutatói és az értelmiségiek tudomásul vették az ítéletet, és hallgattak. A megfélemlítés hatására megpróbáltak alkalmazkodni az új viszonyokhoz.

A nyilvános kommunikáció hazug jellegét mi sem szemlélteti jobban, mint az a beszámoló, ami az MTA egyik üléséről készült. 1973. május 7-én tartotta az Akadémia a 133. közgyűlését. E napokban vesztette el jó néhány ember az egzisztenciája alapját. Egy

7 Nagyon óvatosan ugyan, de azt a hipotézist szeretném megfogalmazni, hogy az állásfoglalás eme része nem származhat egy olyan közgazdásztól, mint Friss István.

szó sem esett erről. Az elnök, Erdey-Grúz Tibor abbéli kívánságát fejezte ki, hogy több eszmecsere és vitát kellene rendezni az aktuális tudományos kérdésekről, az új irányzatokról és mindezek társadalmi hatásairól. *Mintha* a filozófusper nem mutatott volna rá arra, hogy nem engedélyezik a vélemények pluralitását. Hogyan lehetséges ilyen körülmények közepette az eszmecsere, a dolgok megvitatása? Ki merne erre vállalkozni? A titkár, Köpeczi Béla szerint a társadalomtudományokat arra kellene ösztönözni, hogy a „valóságunk” problémáit fedezzék fel és elemezzék (*Népszabadság* 1973.05.08.: 1., 5.). *Mintha* a hatalom nem épp azt demonstrálta volna, hogy nem szabad a szocializmus valóságának problémáival foglalkozni. Még ennél is cinikusabb volt a miniszterelnök-helyettes, Vályi Péter állítása, mely szerint a politika átengedi a tudományos kérdéseket a tudósoknak, és nem áll szándékában, hogy ilyen kérdésekben döntsön. *Mintha* nem épp ezt csinálta volna néhány nappal korábban. A témák maguk árulkodók voltak, azonban a kijelentéseknek nem volt semmilyen igazságtartalmuk.

A széles közvélemény számára először még semmi nem volt észlelhető: a *Magyar Filozófiai Szemlében* 1973-ban (az ítélet kihirdetése után) még megjelent Márkus Györgytől egy tanulmány, és a következő évben Heller Ágnestől is, bár ez utóbbi részletes és kemény kritikával együtt (Vereczkei 1974). Ezenkívül több rész megjelent nyomtatásban Lukács *Ontológiájából*. Szigeti Györgyné volt a folyóirat főszerkesztője akkoriban. (Róla annyit érdemes tudni, hogy Budapesten dolgozott egy kiadóban, és csupán egy kis brosúrát publikált a marxizmus előtörténetéről – meglehetősen didaktikus, illetve dogmatikus stílusban [Szigeti 1978].) Megjelentette az *Állásfoglalást*, de azt sejthetjük, hogy ettől még az eszmecserek felélesztését várta. Emellett megpróbálta megjelentetni Vajda Mihály diszkriminált tanulmányát, de ez már nem sikerült neki. Azt sem tudjuk, hogy önként mondott-e le 1974 végén, vagy mennie kellett. 1975-től kezdve egy bizottság veszi át az irányítást, mely Kéri Elemér vezetése alatt állt, aki hasonlóan jelentéktelen figura volt (viszonylag jól kiismerte magát a kortárs olasz filozófiában, de sohasem sikerült saját könyvet írnia). 1975-ben igazi konzervatív fordulat állt be a szerkesztőségi munkában. Ebben az évben három duplaszám jelent meg, amelyekben még maga Lukács is háttérbe volt szorítva. Csak az első számban jelent meg néhány a moszkvai időkből származó Lukács-cikk, a tanítványai közül azonban senkivel sem találkozhatunk. Az első számban emellett rövid írás jelent meg *Miért Lukács?* címmel, szerzője Pasquale Salvucci, olasz marxista filozófus. Az írás azonban nem tartalmaz semmiféle filozófiai rekonstrukciót, és még kevésbé vitatkozó jellegű, hiányzik belőle a polemikus él. Egyszerű laudációról van tehát szó, melynek egyetlen célja annak demonstrálása, hogy befejeződött Lukács muzealizálása – a folyóirat ezzel vesz búcsút ettől a feladattól. Ugyanakkor közvetlenül ezen cikk után egy Todor Pavlov 85. születésnapjáról szóló tanulmány következik, mely elé rövid bevezetőt toldott be a szerkesztőség: „Todor Pavlov élete és munkássága szorosan összekapcsolódik hazája [Bulgária]

kommunista pártjának és ezen keresztül a nemzetközi kommunista munkásmozgalomnak a harcaival" (Sztajkov 1975). Csak hogy tudjuk, hova is tartozik Lukács. Két fontos politikai és tudománypolitikai írás jelent meg ebben az évfolyamban. A második szám rögtön Pozsgay Imre cikkével kezdődik, amelyben a szerző megismétli azt, amit Köpeczi is mondott két évvel azelőtt: a filozófia feladata a fejlett szocialista társadalmak törvényszerűségeinek vizsgálata, méghozzá a lehető legkomplexebb módon – szó sem esik azonban a kizárt filozófusokról. Emellett közöltek egy interjút Erdey-Grúz Tiborral, az MTA elnökével is. „Tudományos-technikai forradalomról” beszél (ez az akkori szocialista zsargon egyik kedvenc kifejezése volt), azonban egyetlen szót sem veszteget arról, ami történt. A folyóirat általános irányultsága is megváltozik lépcsőről lépésre: egyre több ismeretelméleti és természetfilozófiai írást, egyre több Engelst és Lenint jelentetnek meg, miközben egyre kevesebbet publikálnak Marxtól és Lukácstól. A konzervatív fordulat kiszélesedik.

A Lukács-tanítványok kizárása után a hetvenes évek második felében két irányzat erősödött meg a magyar filozófiában, amelyek két olyan gondolkodóhoz kapcsolódtak, akik korábban maguk is Lukács-tanítványok voltak. Egyrészt Hermann István általános kultúraelmélete, másrészt Szigeti József elmélete, amit talán „világnézet-tudománynak” nevezhetnénk. Nemcsak hogy hajlandó volt mindkét személy elhatárolódni a kizárt filozófusoktól, hanem szorgalmasan igazolták is a reformok befagyasztását.

Hermann kultúraelméletében a hidegháború ideológiája látszik ismét előtérbe kerülni; a polgári és a szocialista kultúra nála ismét nagyon erősen van szembeállítva egymással. A marxista kultúraelmélet kidolgozásának kísérlete jelenti ennek során a kiindulópontot. Marx azt állította *A gothai program kritikájában*, hogy nem csak a munka jelenti a gazdagság és a kultúra forrását, hanem a természet is. A munkát és a kultúrát Hermann egyrészt egymás komplementereiként tartja számon, másrészt a kultúrát beágyazza a munkafolyamat végrehajtásába. A komplementerként történő meghatározásból az következik, hogy a kultúra vonatkoztatási pontja tulajdonképpen a használati érték. Ez azonban olyan ugrás, amit aligha lehet logikailag-metodológiailag igazolni; a munkát nem lehet kötelező jelleggel összekapcsolni a használati értékkel. A prekapitalista időszakban a használatiérték-orientált munka volt jellemző – a kapitalizmusban is felbukkan, de a piac peremén. A másik összefüggésben úgy tűnik, hogy Hermann a kultúrát egyszerűen beágyazza a munkafolyamatba. A kultúra ezek szerint a munkafolyamatban megtestesülő, vagyis a természet elsajátításában szerephez jutó használatiérték-orientáció. Ekkor azonban azt kellene mondanunk, hogy a kultúra közvetlen összefüggésben áll a munka fogalmával, ugyanis a marxista hagyományban a munka az, ami megalapozza és lehetővé teszi

a társadalmi összefüggéseket. Miután Hermann igazat adott Marxnak, kidolgozza elméletét ezen *utolsó* összefüggés tekintetében. Ezt a kultúrafogalmat először elméleti viszszatekintés segítségével próbálja meg igazolni. Először „primitív kultúrákról” beszél, majd egy régi kínai dokumentumot elemez, végül eljut Arisztotelész elméletéhez. Eme dokumentumokkal szeretné bebizonyítani, hogy léteznek olyan munkafolyamatok, amelyek felett a használatiérték-orientáció uralkodik. Ezt pedig magasabbra kell értékelnünk, mint a csereérték-orientációt. „A mai világ számára így vetődik fel az alternatíva: *lehetséges-e hatalmas méretű modern ipari fejlődés anélkül, hogy az elidegenülés kínjait kellene átélnie az emberiségnek*” (Hermann 1974: 15 – kiemelés az eredetiben). A polgári kultúra nem tudja ennek lehetőségét biztosítani, mivel a csereérték uralkodik benne. Ezen kereten belül csak deskriptív társadalomkritika lehetséges, amit beemelnek az establishmentbe. A szocialista kultúra előnye ugyanakkor, hogy itt a kultúra nem válhat áruvá. „Csak ily módon biztosítható, hogy a szocializmus a mai kapitalizmus konzumkultúrája ellenében valódi kultúrát nyújthasson, és hogy a szocialista társadalom elkerülje azokat az elidegenülési jelenségeket, amelyek a fogyasztói társadalomra jellemzőek” (Hermann 1974: 312). A nyolcvanas években még egy mesterségesen megszervezett vita is „kibontakozik” arról, hogy áru-e a kultúra, vagy sem (Radnai 1986). Hermann két tekintetben is hozzáidomult a kor politikai követelményeihez: (1) az az állítás, mely szerint korlátokat kell szabni a piacosításnak, a reformok leállításának igazolását implikálja, (2) a szocializmus és a kapitalizmus közti különbségeket ismét erősen ki kell emelni (normatív értelemben is).

A másik meghatározó irányvonalat az a Szigeti József képviselte programatikusságon, aki 1979-ben a *Magyar Filozófiai Szemlé*ben alapozó jellegű tanulmányt publikált. Elemzésének alaptézise egyszerűen összefoglalható: „... a szaktudományok persze autonómak, és éppúgy autonóm velük szemben a filozófia. De autonómiájuk viszonylagos. Kiegészíti interdependenciájuk, egymástól való függésük, mint ezt történelmi kölcsönhatásuk egyértelműen bizonyítja. Ez a kölcsönhatás – amely az együttműködés mellett felölti a harc formáit is – nemcsak a tudományok társadalmi, eszmei és intézményes mivoltában van megalapozva. Meg van alapozva kutatásuk tárgyában, a világ anyagi egységében [stb.]” (Szigeti 1979: 8). Az ilyen jól sikerült egység csak a marxizmus–leninizmus alapján lehetséges, mivel az nem állítja szembe magát a tudományokkal, hanem maga is tudományos intenciókat mutat fel. Ez az elmélet viszonylag egyszerű választ jelent Vajda Mihály tizenkét évvel korábban kidolgozott koncepciójára. Az *Állásfoglalás*ban az említett tanulmányt is megemlétték a fejtegetések háttereként. Szigetinek alaposan ismernie kellett az írást, hiszen ő volt a *Magyar Filozófiai Szemle* főszerkesztője, amikor az vitacikként megjelent. Vajda kimutatta, hogy a filozófiát és a tudományokat mind a rájuk jellemző szemléletmód, mind a tárgyak tekintetében szigorúan el kell választani egymástól. Különbözik a szemléletmódjuk, mivel a filozófia az objektumot szubjektumként ragadja meg, és mert

a tudományok ezzel szemben csak az objektumot ismerik. A tudományok tárgya pusztán objektum, míg a filozófia a tárgyat szubjektum-objektumként szemléli (Vajda 1967: 319-320). Ennek súlyos következménye van. „Nem létezik tehát természetfilozófia? Nem létezik. Pontosabban a marxizmus filozófiája a praxis kategóriájának középpontba helyezésével világossá tette, hogy minden természetfilozófiai kérdésfeltevés társadalmi kérdések derivátuma, s ezzel a természettudományt véglegesen leválasztotta a filozófiáról” (Vajda 1967: 325). Amennyiben ez az első lépés volt a relativizmus felé, úgy Szigeti most a filozófia és a tudományok közti egység helyreállításával azon fáradozik, hogy bebiztosítsa a marxizmus-leninizmus tudományos jellegét. Terminológiájában is ki szeretné hangsúlyozni ezt a tudományos jelleget, ezért beszél világnézet-tudományról. Nem teljesen világos ugyanakkor, hogy ennek a terminusnak valóban le kell-e váltania a filozófiát. Szigeti is hozzáidomult két tekintetben a korabeli követelményekhez. (1) Azt állítja, hogy a filozófia és a társadalomtudomány egysége a társadalmi világ adekvát alakítását teszi lehetővé. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi valóság alakításának ideológiai szempontokra kell épülnie. (2) Szocializmus és kapitalizmus különbségét episztemológiai eltéréssé transzformálja, ami az ötvenes évek ideológiájának feltámadását eredményezte.

Ha a legfontosabb filozófiai paradigmák eme tömör összefoglalása után átfogó képet kellene rajzolnom a hetvenes évek magyar filozófiájáról, akkor a következő négy megjegyzést kellene tennem. *Első megjegyzés:* a hetvenes évek filozófiája hajlandó volt támogatni a reformfolyamatok leállítását, ami a filozófia ideologizálódását és dogmatizálódását eredményezte. Ez a jellemvonás elsősorban nem a Lukács-iskola, hanem a marxista reneszánsz ellen irányult, hiszen ez utóbbi a támogató szerepét kívánta betölteni. *Második megjegyzés:* tendenciózusan feloldják a filozófiát, s Hermann-nál kultúraelméletként, Szigetinéél „világnézet-tudományként” jelenik meg. Az átkeresztelt filozófia minden erejével el akarja kerülni a relativizmust, ami másfelől azt eredményezi, hogy ismét felbukkan (bár enyhített formában) az ötvenes évek harcias dogmatizmusa. *Harmadik megjegyzés:* a nagy erőfeszítések ellenére a filozófiát ebben az időszakban sem sikerült egységesíteni, mivel a szocializmus ezen években már nem tudta teljesen megszüntetni a gondolkodás szabadságát. Két irány körvonalazódott, a kultúrfilozófiai és a természetfilozófiai, ezek a nyolcvanas évek közepéig meghatározóak maradtak. *Negyedik megjegyzés:* Lukács gyorsan veszít jelentőségéből. A kultúraelméleti irány Lukács szelektív kanonizálását szeretné végrehajtani: nem a marxizmus reneszánszának programja, hanem Lukács moszkvai évei és a Szovjetunióhoz fűződő viszonya kerül kihangsúlyozásra.⁸

8 Közvetlenül Lukács halála után Aczél György ösztönzésére tervbe vették műveinek összkiadását. Feljegyzésében Knopp András azt írja, hogy az ideológiai problémás írásoknak a sorozat végén, kiegészítő kötetekben kellene megjelenniük. És míg eljutunk odáig, eltelhet akár tizenöt év is (vö. Lehmann 1999: 92. lábjegyzet).

„Tudom” – írja Ludassy Mária (1998: 61) huszonöt évvel később – „hogya 1973 igazi társadalomtörténeti eseménye nem a »filozófusper« volt, hanem a gazdasági reform befagyasztása [...]”. Ez a tézis ma már aligha védhető. Már 1988-ban ezt írta az egyik legjelentősebb reformközgazdász, Antal László: „...be kell látni, hogy a magyar gazdasági reform az elmúlt 20 évben nem mutatott fel érzékelhetően jobb teljesítményeket, mint azok a szocialista országok, amelyek kitartottak a tervgazdálkodás hagyományos módszere mellett [...] Azt a következtetést is meg lehet kockáztatni, hogy a kelet-európai szocialista országok relatív helyzete a 60-as évek közepéig általában javult, később – nagyjából függetlenül az érintett országok »reformhajlamától« – inkább romlott, s Magyarország e tekintetben sem számít kivételnek” (Antal 1988: 116-117). Húsz évvel később Romsics Ignác a következőket fogalmazta meg a Kádár-korszakbeli reformokról szóló elemzésének a végén: „...az 1989/90-es rendszerváltás az egész Kádár-korszakot zárójelbe tette, s a korai ötvenes évekkel együtt történelmi kitérővé minősítette. Az időszak gazdasági rendszerével foglalkozó kutatónak mindazonáltal fel kell tennie a kérdést: vajon milyen eredményekkel jártak a szovjet táboron belül egyedülálló magyar reformok? A legújabb nemzetközi összehasonlítások adatai alapján nem túlságosan jelentőssel” (Romsics 2007). Lengyel László legújabb könyvében megállapítja: „...a magyar reformok nem szükségképpen hoztak az országnak magasabb növekedési ütemet, jelentősebb különbségeket a mennyiségi mutatókban, sokkal inkább a növekedés formája és iránya, a minőségi mutatók [...] jelentett[ek] különbséget a többi szocialista, illetve kelet-közép-európai országhoz képest” (Lengyel 2008: 16). Úgy gondolom, ideje lenne annak, hogy valós jelentősége alapján helyezzük el a filozófusper – akár a gazdasági reformokkal szemben is. A filozófusper ugyanis átalakította az egész magyar kultúra struktúráját. A szocialista rendszer ideológiai-filozófiai önlegitimálása az 1956-os forradalom után a filozófia egyedülálló virágkorát eredményezte. Ezzel elsősorban nem a filozófiai teljesítmények nagyszerűségére szeretnék utalni, hanem arra, hogy a filozófia ebben az időszakban a magyar kultúra középpontjába került, ami valószínűleg a magyar esztétorténet egészét tekintve is egyedülállónak tekinthető. A Lukács-tanítványok kitaszítása egyben azt is jelentette, hogy a filozófiát kiűzték centrális pozíciójából. Szigeti és Hermann filozófiai koncepciói kapcsán is azt láttuk, hogy a filozófia feladta a kritika lehetőségét; ismét propagandává vált (Lehmann 1998). Azt lehet tehát mondani, hogy a kritikai potenciál a hetvenes évek végétől a társadalomtudományokba, mindenekelőtt a közgazdaságtanba vándorolt át. 1974-ben vita kezdődött a *Közgazdasági Szemlé*ben a tulajdon fogalmáról. Véleményem szerint ez a diszkusszió ma már egyáltalán nem érthető: a szocializmusban megjelenő tulajdonforma

sajátosságára akartak rámutatni aprólékosan precíz Marx-rekonstrukciókkal. A vitát volt tanárom, Takács Béla tanulmánya váltotta ki, amely már maga is válasz volt Sárközi Tamás könyvére. A vita legfontosabb pontja az volt, hogy a tulajdon monopólium-e, vagy sem. Takács megpróbált kidolgozni egy olyan jogi tulajdonfogalmat, amelyben a monopólium fontos szerepet játszott volna, míg Takács állítása szerint a tulajdon fogalma nem ilyen jellegű Marxnál. „A marxi szövegek semmiképpen sem támasztják alá Sárközinek azt a fel-fogását, hogy a tulajdont általában is (nem pedig csak meghatározott formájában) másokat kizáró monopóliumként kell értelmeznünk” (Takács 1974: 870). Mai szemmel nézve az egész vita a szofista okoskodás áradatának benyomását kelti. A vita után véleményem szerint világossá vált, hogy szükség van a szocialista gazdaság empirikus leírására. A közgazdaságtanban kialakult egy olyan irányzat, amely a hétköznapi tapasztalatokat és az empirikus adatokat tartotta szem előtt. Ezzel összefüggésben jelent meg Kornai János (1980) nagy könyve, *A hiány*.⁹ A hiány mindennapos tapasztalat volt, az ember nemcsak az üzemenben, munkásként vagy felettesként, hanem fogyasztóként is mindenhol találkozott vele. Kornai ezen tapasztalatokat kapcsolta össze egymással és tette meg a szocialista valóság központi fogalmává. A hetvenes évek elejétől – ahogy azt a korábbi idézet is mutatta – a politikusok folyton azt a többé-kevésbé cinikus követelést szajkózták, hogy a társadalomtudományoknak a fejlett szocializmus törvényszerűségeit kell kidolgozniuk. Kornai ezt írja válaszként 1982-ben: „...a szocialista gazdaság »törvényszerűségei« nem normatív posztulátumok megnyilvánulásai [...], hanem élő emberek, csoportok, szervezetek magatartásában megmutatkozó szabályosságok. A közgazdasági elméletalkotás elsősorban ezeknek a szabályosságoknak a pontos megfogalmazását és egységes elméleti rendszerré való összekapcsolását jelenti” (Kornai 1983: 6). Az elmélet pikantériája azonban nem a tények leírásából következett, hanem abból, hogy a marxista tanszéken és a marxista–leninista esti egyetemeken oktattak szerint a szocializmus gazdasági alaptörvénye az lenne, hogy egyre tökéletesebben ki tudja elégíteni a szükségleteket. (Bár emellett mindig voltak olyan viták is, amelyek tárgyai a fogyasztási orientáció terjedésének veszélyei voltak.) Kornai közvetetten nemcsak arra mutatott rá, hogy a normatív értelmezés *nem* megfelelő, hanem arra is, hogy magának a leírásnak a normatív horizont ellen kell irányulnia. Ez a normatív horizont azonban implicit marad, a közönség általános tudásaként előfeltételezi, és valószínűleg nemcsak általános tudásként, hanem *megrendült dogmatikus* tudásként. A filozófiai kritikában ezek a pólusok még össze voltak kötve egymással. Ezt az elemzési stratégiát általában igen nagyra értékeli, a szocializmus legnagyobb kritikai teljesítmé-

9 Kornai nem kapcsolódott közvetlenül a reformközgazdászokhoz, elmélete látszólag csupán a szocialista valóság empirikus leírása. Ugyanakkor, mivel nem tett különbséget a szocializmus klasszikus és posztreformista fázisa között, elméletéből a radikális reformok követelése következik.

nyeként tartják számon. Számomra azonban úgy tűnik, hogy nem több a filozófiai kritika szaktudományos trivializálásánál.

Már csak az a kérdés, hogyan volt képes túlélni a filozófia ezt a mély megrázkódást. Egy dolog teljesen világos volt: a filozófiának – a politika minden ezzel ellentétes állítása ellenére – nem volt szabad reflektálnia a reálisan létező szocializmus ellentmondásaira. Ellenkező esetben pusztá léte forgott volna kockán. A hetvenes évek végétől, nyolcvanas évek elejétől elkezdődött egy olyan folyamat, amely alapvetően megváltoztatta a filozófia szemléletmódját és általános nyelvhasználatát. A cél az volt, hogy megszabadítsák a filozófiát és a filozófiai kutatásokat az ideológiától. Felértékelődött a szakmai tudás, az ideológiai állásfoglalások és a politikailag motivált érvelések elvesztették (legalábbis szakmai körökben) a legitimitásukat. A filozófia közeledett a filológiához: a filozófia történetének vizsgálata vált a tulajdonképpeni filozófiává. Néhány esetben a konfrontáció szinte már „Kulturkampf”-jellegűt öltött. Zárásképp ezt a fordulatot szeretném körvonalazni három megjegyzés segítségével. (1) Az 1980-as évek elejétől elkezdett lassan átalakulni a *Magyar Filozófiai Szemle* arculata. 1982-ben Szigeti József még megjelentetett egy tanulmányt, melyben a filozófiai irányzatokat fő irányzataikra redukálta, és amelyben még ilyen megfogalmazások találhatók: a leninizmus napjaink marxizmusa, a filozófia Leninnél közvetlenül vonatkozik a társadalmi valóságra és a forradalmi mozgalomra is stb. stb. (Szigeti 1982: 285). Az írás fő célja azonban az volt, hogy az ideológiai szemléletmódot a filozófiatörténeti kutatásokba is bevezesse. Ezen álláspont azonban ekkor már defenzívában volt; igazából két irányzat kapott egyre nagyobb teret ebben az időszakban. Egyre nőtt egyrészt a kortárs filozófia iránti érdeklődés (megjelennek az első tanulmányok Habermasról, Popperről, Rawlsról), másrészt felfedezték a magyar filozófiát és eszmetörténetet. Igazából nem is a témák voltak a fontosak, hanem az a mód, ahogyan megközelítették őket: az elfogulatlan immanens szövegrekonstrukció. Szép fokozatosan felfedezték a huszadik század filozófiáját, és Lukácsot is lassan ebbe a kontextusba helyezték bele. Ennek ellenére továbbra sem volt szabad akár csak említeni is a tanítványait. Csupán szemléltető példaként szeretném felhozni Rózsashegyi Edit (1982) nagy Husserl-tanulmányát, ahol szerzője egyetlen alkalommal sem érezte annak kényszerét, hogy megemlítsse Vajda Mihály két Husserlről szóló könyvét. A magyar filozófia történelmi fordulata során – bár kezdetben még nem tudatos módon – mégis felfedezték a volt Lukács-tanítványok néhány munkáját: Vajda Husserl-könyveit és Fichte-tanulmányát, Márkus bevezetését Wittgenstein *Tractatus*ához, valamint Heller számos klasszikus műhöz írt utószavát, amelyek 1976-ban még meg tudtak jelenni egy válogatáskötetben (vö. Heller 1986). Ez az irányzat teljesen meghódította

a *Magyar Filozófia Szemlélt* az 1980-as évek közepén. Lendvai Ferenc lett a főszerkesztő, aki ebbéli szerepében kizárt minden ideológiai elfogultságot.¹⁰ (2) A nyolcvanas évek elején az ELTE-n „továbbképzési központot” alapítottak, amelynek keretében kurzusokat és konferenciákat szerveztek, és kiadták a *Filozófiai Figyelőt*. A folyóiratot nem a nyilvánosságnak szánták, ehelyett az összes filozófiaoktatónak ingyen járt. Évenként négy, általában tematikus szám jelent meg. A tanulmányok nagyjából fele foglalkozott a marxizmussal és a marxológiával, azonban nem dogmatikus módon. A folyóirat lényege azonban nem ez volt, hanem a huszadik századi filozófiák fordításai és kommentárjai. Először lehetett Heidegger-, Rorty-, Habermas-fordításokat (és másokat) olvasni. Sok-sok beszámoló is volt: milyen például a filozófiaoktatás Svájcban, mi történt az egyes konferenciákon, min dolgozik éppen Raymond Aron stb. A folyóirat ablakot nyitott a világra. Reflektált a magyar filozófia elmaradottságára, azonban gyakran hasonlított a „tudományos turizmusra”. (3) A hetvenes évek végén a Kossuth Kiadó könyvsorozatot indított útjára *A polgári filozófia a XX. században* címmel. E sorozatban tizennégy kis monográfia jelent meg, a sorozat szerkesztője Nyíri Kristóf, a szerzők pedig általában fiatalok voltak, akik épp csak befejezték tanulmányaikat. A sorozat egész jól reprezentálja a magyar filozófia új formáját, hiszen a legjobb darabjai immanens szövegrekonstrukciók. A monográfiák színvonala azonban nem volt egyenletes, részben azért, mert a szerzőknek nagyon nehéz körülményekkel kellett megküzdeniük. A könyvtárakban meg lehetett ugyan találni egyes szerzői összkiadásokat, azonban a releváns szekunder irodalom egyáltalán nem volt hozzáférhető. Egyszerűen nem lehetett tehát válaszolni az olyan kérdésekre, mint például, hogy milyen fő irányzatai léteznek valamely szerző interpretációjának, mi tekinthető a kutatói konszenzusnak stb. A sorozat zárásának alkalmából tartott előadásában Nyíri Kristóf 1985-ben arról beszélt, hogy ugyan nem alkalmaztak különböző sémákat (pl. idealizmus – materializmus, szubjektív idealizmus – mechanikus materializmus stb.), azonban a sorozatot egy mélyebb értelemben mégis a marxista nézőpont formálta. Három szempontot említ: a történelmi beágyazottságot, a történelmi periodizációt és a marxizmusra történő reflexiót (Nyíri 1986: 116–117). Ezek azonban nem tipikus marxista szempontok, a marxizmussal való foglalkozás is csak ott jelenik meg, ahol az a tárgyalt szerző miatt fontos, pl. Sartre és Croce esetében. Úgy gondolom, hogy a sorozat eme utólagos legitimálása nem csak káros volt, hanem tökéletesen felesleges is.

10 L. ehhez naplószerű megjegyzéseit a Világosság egész 1983-as évfolyamában.

Így jutunk el a nyolcvanas évek végén a szocializmus összeomlásához és a rendszer-váltáshoz. A filozófia – amely feladott mindenféle társadalomkritikai impulzust – ebben a folyamatban nem játszott semmiféle szerepet.¹¹ Olyannyira visszavonult, hogy még saját múltjának feldolgozásához sem tudott ösztönzést nyújtani. A nyolcvanas évek fellendülése így újabb krízisként lepleződik le. A filozófusper sokkján mind a mai napig nem tettük túl magunkat. A válságok termékeny hatással is lehetnek, de csakis akkor, ha reflektálják és tematizálják azokat. Ezért van olyan sürgetően szükség a szocializmus ideológiai befolyás alatt álló filozófiájának átfogó és részletes kritikájára.

Fordította Berger Viktor

11 Moses Mendelssohn írta 1759-ben: „Szegény matróna [a filozófia]; kizárták a nagyvilágból, és visszaküldték az iskolákba és kollégiumokba” (1759: 129–130).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Aczél György (1970): *Eszmének erejével*. Kossuth.
- Antal László (1988): Piaci reformot, vagy „igazi” szocialista reformot. In: *Tervgazdasági Fórum*, Vol. 4., No. 4.: 115–126.
- Friss István (1967): A szocialista gazdaság törvényei és irányítása. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 14., No. 6.: 665–678.
- Friss István (1968): Gazdaság és ideológia. In: *Gazdasági törvények, tervezés, irányítás*. Kossuth: 9–27.
- Hegedüs András (1989): *Élet egy eszme árnyékában*. Szerk.: Albert Tibor. Bethlen Gábor Kiadó.
- Heller Ágnes (1986): *Portrévázlatok az etika történetéből*. Gondolat.
- Hermann István (1974): *A mai kultúra problémái. Kapitalista kultúra – szocialista kultúra*. Kossuth.
- Huszár Tibor (1989): Eröffnungssprache. In: *Lukács-Aktuell*. Szerk.: Sziklai László. Akadémiai Kiadó: 7–15.
- Kornai János (1980): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János (1983): *Ellentmondások és dilemmák*. Magvető.
- Népszabadság (szerző feltüntetése nélkül) (1973): Megkezdődött a Magyar Tudományos Akadémia 133. közgyűlése. In: *Népszabadság*, május 8.: 1., 5.
- Lehmann Miklós (1998): *Az elidegenedés- és antropológia-vita politikai összefüggései. A marxista filozófia reneszánszától a filozófusperig*. Interneten: <http://www.phil-inst.hu/~lehmann/elidegen.htm> (Letöltve: 2010.05.08.).
- Lengyel László (2008): *A halál kilovagolt Magyarországról*. Corvina.
- Ludassy Mária (1998): 1973. In: *Beszélő*, Vol. 3., No. 4.: 56–61. Interneten: <http://beszelo.c3.hu/98/04/ludas.htm> (Letöltve: 2010.05.08.).
- Kultúrpolitikai Munkaközösség (1973): Az MSZMP mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség Állásfoglalása néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 17., No. 1–2.: 159–169.
- Mendelssohn, Moses (1759): Zwanzigster Brief. Allgemeine Betrachtungen über dem neuesten Zustande der Philosophie unter uns etz. In: *Briefe, die neueste Literatur betreffend*, 1759. március 1.: 129–134. Interneten: <http://books.google.hu/book?id=sHYHAAAAQAAJ&printsec=frontcover&num=18#v=onepage&q&f=false> (Letöltve: 2010.05.12.).
- Nyíri Kristóf (1986): „A polgári filozófia a 20. században” című sorozatról. In: *Filozófiai Figyelő*, Vol. 8., No. 1.: 115–122.
- Radnai György (1986): *Áru-e a kultúra. A gazdaság és a kultúra összefüggéseiről*. Kossuth.

- Romsics Ignác (2007): Gazdasági reformok a Kádár-korban. In: *Élet és Irodalom*, 2007. június 22., No. 25.: 4–5. Interneten: <http://www.es.hu/index.php?view=doc;16899> (Letöltve: 2010.05.15.)
- Rózsahegyi Edit (1982): Husserl és a történelem problémája. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 26., No. 4.: 433–473.
- Szigeti Erzsébet (1978): *A marxista filozófia közvetlen filozófiatörténeti előzményei*. Tankönyvkiadó.
- Szigeti József (1979): Filozófia, szaktudomány, társadalom. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 23., No. 1–2.: 1–21.
- Szigeti József (1982): A filozófiai irányzatok redukciója főirányokra. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 26., No. 3.: 281–308.
- Sztojkov, Atanasz (1975): Todor Pavlov, az esztéta. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 19., No. 1–2.: 34–41.
- Takács Béla (1974): Megjegyzések a marxi tulajdonfogalomhoz. In: *Közgazdasági Szemle*, Vol. 21., No. 7–8.: 867–878.
- Tamás Gáspár Miklós (2002): Elmélet vagy történet? In: *A hetvenes évek kultúrája. Tanácskozás a Fiatal Művészek Klubjában, 1980. április 10–12. Dokumentumválogatás*. Szerk.: Veres András. Balassi: 38–44.
- Vajda Mihály (1967): Objektív természetkép és társadalmi praxis. In: *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 11., No. 2.: 317–325.
- Vereczkei Lajos (1974): A tudat vizsgálatának marxista filozófiai alapjairól. *Magyar Filozófiai Szemle*, Vol. 18., No. 6.: 725–738.
- Weiss János (1995): Das „Anti-Kapital“. In: *Vorstudien zu einer kritischen Theorie der Gesellschaft*. Roderer: 73–85.

Politikatudományi Szemle

XIX. évfolyam
2010/4. szám

Kulcsár Kálmán (1928-2010)

EURÓPAI ÉS MAGYAR VÁLASZTÁSOK

Várnagy Réka: Jelöltállítás a 2009-es Európa parlamenti választásokon
Kéri László: Választási küzdelem verseny nélkül. Szempontok a 2010-es választási kampány politikai szociológiai leírásához

EURÓPAI UNIÓ ÉS MAGYARORSZÁG

Fricz Tamás: Nemzeti érdekérvényesítés az Európai Parlamentben
Dúró József: Euroszkepticizmus ma

DELIBERATÍV DEMOKRÁCIA

Szücs László Gergely: Az emberi jogok státusza Habermas deliberatív demokráciaelméletében

DISZKURZÍV POLITIKATUDOMÁNY

Szűcs Zoltán Gábor: Napok romjai: diszkurzív politikatudományi esettanulmány a „Köztársaság napjáról”

VITA

Szabó Márton: A magyar politikatudomány helyzete 2010-ben

RECENZIO

Szarka Evelin: A változó világ vizsgálata változó módszereket igényel
Kiss J. László: Változó utak a külpolitika elméletében és elemzésében (Budapest: Osiris, 2009. 452. o.)

KÖNYVFIGYELŐ

ABSTRACTS